

PROGONI TRIJU POLITIČKIH GRUPACIJA U HRVATSKOJ (1918 – 1921)

Bosiljka Janjatić

U represiji zbog oporbe Karadorđevićima kao i monarhijskom, centralističko-unitarističkom državnom uređenju Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca zasebno je mjesto imalo područje Hrvatske,¹ i to stoga što su ovdje opozicijske snage bile najjače i što je Hrvatska došla u toj državnoj zajednici u neravnopravan položaj u nacionalnom, ekonomskom i političkom pogledu.² Ovdje su – od progona zbog verbalnog delikta do batinjanja uhićenika, a osobito u vrijeme seljačkih nemira,³ značajno mjesto imali progoni i suđenja zbog političkih krivica istaknutih i manje poznatih političkih djelatnika. U razdoblju od 1918. do 1921. godine započeo je i stvoren je osnovni model policijskih, sudskih i drugih progona koji su trajali sve do kraja Kraljevine Jugoslavije.

Ovaj je prilog pokušaj da se upozori na te najvažnije progone i suđenja na osnovi literature, arhivske građe i novina s namjerom da bude poticaj za daljnja istraživanja.

1.

Na represivne mjere vlade u Beogradu oporba je reagirala, a najvažniji oponent bio je Stjepan Radić na čelu Hrvatske pučke, a od jeseni 1920. godine Hrvatske republikanske seljačke stranke. Radić i njegova stranka su se od prvih dana Kraljevstva SHS distancirali od monarhije, centralizma i unitarizma, uvjeravajući svoje pristaše kao i druge političke čimbenike u državi i u inozemstvu da nakon raspada Austro-Ugarske nastalo stanje smatraju privremenim te da o obliku države mora

¹ U radu nije obuhvaćen današnji teritorij Republike Hrvatske, tj. Istra, dio kvarnerskih i dalmatinskih otoka, Zadar koji su nakon raspada Austro-Ugarske odvojeni od matice zemlje.

² O tome postoji relativno brojna literatura, ali još nedovoljna za prikaz podređenosti Hrvatske u novoj državi. Ipak ovdje navodimo samo neke od takvih radova: Josip Horvat, *Politička povijest Hrvatske*, Zagreb 1938. i 1989, knj. II; Rudolf Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb 1942. i 1992. (preisak); Dragoslav Janković, *Društveni i politički odnosi u Kraljevstvu Srba, Hrvata i Slovenaca uoči stvaranja Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista) 1. XII 1918 – 20. IV 1919, Istorija XX veka*, zbornik radova, 1/1959, str. 7 – 147; Otokar Keršovani, *Povijest Hrvata, Rijeka 1971*; Trpimir Macan, *Povijest hrvatskog naroda*, Zagreb, 1992.

³ Usp. B. Janjatić, *Izveštaj dr Matka Laginje o pobuni seljaka u sjeverozapadnoj Hrvatskoj rujna 1920. godine*, *Časopis za suvremenu povijest*, 1/1992, 257 – 293, gdje je navedena i ostala relevantna literatura.

odlučiti Ustavotvorna skupština izabrana voljom naroda na osnovi četrnaest Wilsonovih točaka, ponajprije na temeljnom pravu samoodređenja naroda. Radić je tražio republiku i slobodno odlučivanje hrvatskog naroda o svim društvenim poslovima. Ta gledišta vladajući režim ocijenio je vrlo opasnim, pa su zbog toga slijedili progoni ne samo vodećih ljudi nego i običnih pristaša stranke. Zabranjen je i list "Dom", glasilo stranke i tijekom 1919. godine nije uopće izlazio.⁴

Oporbeno je djelovala i Hrvatska stranka prava koja se također izjasnila za Ustavotvornu skupštinu izabranu voljom naroda te "za ujedinjenje svih hrvatskih zemalja u republikansku državu u savezu slobodnih nezavisnih suverernih država Slovenaca, Hrvata i Srba".⁵ Režim je to ocijenio opasnim, pa su počeli progoni istaknutih i manje poznatih pripadnika i te stranke.

Za Ustavotvornu skupštinu izjasnila se i novoosnovana (u srpnju 1919. god.) Hrvatska zajednica. Neki njezini članovi su posredstvom Narodnog kluba u Privremenom narodnom predstavništvu u Beogradu pokušavali utjecati na zbivanja u zemlji: osobito su se izjašnjavali protiv uredbi i naredbi kojima se ograničavala sloboda hrvatskog naroda i autonomnost Hrvatske.⁶ No, iako je ta stranka sudjelovala u vlasti tijekom 1920. god., u tom nije imala uspjeha, jer je odnos snaga u Kraljevstvu SHS osiguravao prevlast unitarističko-centralističkih gledišta i njihovu primjenu pod izravnim vodstvom regenta Aleksandra koji je u ljeto 1921. postao kraljem; desna ruka bio mu je ministar unutrašnjih poslova Svetozar Pribićević iz Hrvatske. Članovi Hrvatske zajednice, mada su bili u opoziciji, nisu bili izravno progonjeni, ali su pokatkad bili izvrgnuti neugodnostima; njihovo glasilo "Hrvat" također je bilo zabranjivano.⁷

Od oporbenih snaga valja spomenuti još Socijalističku radničku partiju Jugoslavije (komunista) /SRPJ(k)/ osnovanu u travnju 1919, odnosno od lipnja 1920. god. Komunističku partiju Jugoslavije koja je išla za rušenjem postojećeg sustava i uspostavom sovjetskih republika. Na području Hrvatske KPJ je imala značajan broj svojih organizacija i članova te glasila. Vlasti su je ocijenile vrlo opasnom, a usto, kad je pokrenula generalne štrajkove i niz prosvjednih akcija te na izborima za Konstituantu dobila značajan broj mandata, vlada u Beogradu zabranila je u prosincu 1920. god. komunističke organizacije. No pripadnici KPJ bili su izloženi progonima i prije i poslije zabrane rada.⁸

⁴ Vidi Bogdan Krizman, Korespondencija Stjepana Radića, Zagreb 1973, knj. II (1919 – 1928); Ivan Mužić, Stjepan Radić u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Ljubljana 1987, gdje je čini se, dosada najopsežnije, navedena literatura o S. Radiću. Vidi i bilj. 2.

⁵ Isto: R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, str. 50 (iz proglasa Hrvatske stranke prava od 2. prosinca 1918. godine).

⁶ Usp. Neda Engelsfeld, Prvi parlament Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca – Privremeno narodno predstavništvo, Zagreb 1989. Hrvoje Matković, Hrvatska zajednica, Prilog proučavanju političkih stranaka u staroj Jugoslaviji, Istorija XX veka, zbornik radova, V/1963, 5 – 132.

⁷ Tako se npr. u listu *Hrvat*, 1. VIII. 1921, str. 1 ističe da je izvršena zabrana broja od 29. VII, a u broju od 2. VIII. 1921, da je zabranjen broj od 1. VIII. 1921. zbog članka o ubojstvu Zlatka Arnolda (ubio ga je žandar bez ikakva stvarna razloga), te članka o ustavu i političkoj situaciji.

⁸ Usp. Komunistički pokret i socijalistička revolucija u Hrvatskoj, Zagreb 1969; Pregled istorije SKJ, Beograd 1963; Povijest SKJ, Beograd 1985.

Ovo su bile osnovne značajke unutrašnje političke situacije kako u Kraljevstvu SHS u cjelini, tako i na području Hrvatske posebno, bolje rečeno – političkih suprotstavljanja vladajućem režimu.

2.

Među prvima su, čini se, bili uhićeni i zadržani u policijskom pritvoru nekoliko mjeseci prvaci Hrvatske stranke prava – dr. Dragan Šafar, dr. Mirko Puk, general Ante Matasić i neki drugi. Povod je, vjerojatno, bio proglašavanje javnosti upućen 3. prosinca 1918. posredstvom stranačkog glasila – lista "Hrvatska". U njemu je stranka izrazila svoje nezadovoljstvo činom uklapanja Hrvatske u Kraljevstvo SHS. Tada je zabranjen i list "Hrvatska".⁹

Zatim su uhićeni i zadržani u policijskom pritvoru potpisnici prosvjeda upućenog 27. veljače 1919. Predsjedništvu Državnog vijeća Kraljevstva SHS u Beogradu – narodni zastupnici (izabrani 1913) dr. Vladimir Prebeg, odvjetnik iz Zagreba i predsjednik poslovnog odbora te stranke, dr. Josip Pazman, profesor Bogoslovnog fakulteta u Zagrebu, dr. Milan Kovačević, liječnik i književnik, jedan od poznatih članova te stranke. Oni su prosvjedovali zbog saziva Privremenoga narodnog predstavništva u koje nije ušao niti jedan predstavnik Hrvatske stranke prava; osudili su progone strankinih prvaka kao i zabranu glasila stranke "Hrvatska", a usto su pokušavali izvijestiti svjetsku političku javnost o situaciji u kojoj se nalazi Hrvatska nakon 1. prosinca 1918. Ta su uhićenja vjerojatno učinjena 25. ožujka 1919. godine. Uhićenici su bez optužbe i suđenja zadržani najprije u policijskom, a onda u zatvoru Sudbenog stola u Zagrebu. Ovdje su bili podvrgnuti maltretiranjima – od izolacije po samicama do zabrane šetnje, posjedovanja olovke i papira itd. Kovačević je nakon brojnih intervencija njegovih branitelja, pušten u kućni pritvor 3. lipnja, a Prebeg 28. rujna 1919, s tim da su i nakon pritvora ostali pod nadzorom policije.¹⁰ Josip Pazman je zadržan u zatvoru bez obrazloženja do 27. veljače 1920. godine.

3.

Ti su uhićenici bili smješteni u zatvoru zajedno sa Stjepanom Radićem, koji je uhićen uvečer 25. ožujka 1919, u svom stanu u Zagrebu, "po višem nalogu". Uhićenje je učinjeno, bez sumnje, po nalogu iz Beograda, vjerojatno po Pribičevićevoj naredbi. Radić se opirao uhićenju, ali je u pratnji supruge i sina odveden u policijski pritvor; potom je bio smješten u zatvor Sudbenog stola i dalje kao redarstveni pritvorenik, dakle bez formulirane optužbe, što govori o zakonskoj neutemeljenosti postupka. Prvi put je saslušan tek 22. svibnja 1919; nije se išlo do merituma stvari – razloga uhićenja i postupka prema njemu. Tome nije pomogla niti predstava dr. Vladka Mačeka u lipnju 1919. godine upućena banu, u kojoj je Maček, također uhićenik u

⁹R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, 74; J. Horvat, Politička povijest, str. 139 kaže da su početkom 1918. godine uhićeni u Zagrebu dr. Elezović i dr. Sachs.

¹⁰R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, 76 – 77, 84; B. Krizman, Korespondencija, 167 (Pismo S. Radića – M. Radić od 28. rujna 1919).

istom zatvoru, tražio formuliranje optužbi i ublažavanje zatvorskog režima za Radića, Prebega, Pazmana i Kovačevića. Radić je bio smješten u samicu. No, Radićeva zatvorenička iskustva, autoritet vođe HPSS-a, velika pomoć obitelji i drugih uhićenika – osigurali su mu uvjete u kojima je najveći dio vremena u zatvoru proveo snošljivo. Ipak je u zatvoru pretrpio maltretiranja – od zabrane razgovora s drugim uhićenicima pa i čuvarima do boravka u prostorijama bez svijeća ili petrolejke (u zatvoru nije bilo električne rasvjete) do zapljene olovke i papira, pretresa osobnih stvari ili hrane koju mu je obitelj svakodnevno po dva puta slala itd.¹¹

Nakon Radića uhićen je i potpredsjednik HPSS-a Josip Predavec kao i dr. Ljudevit Kežman, jedan od istaknutih pripadnika stranke.¹² Oni su uhićeni pred odlazak na mirovnu konferenciju u Pariz gdje su htjeli predočiti memorandum HPSS-a, koji je sastavio S. Radić u namjeri da upozori svijet na neravnopravnost hrvatskog naroda u novoj državi. Memorandum je potpisalo oko 150.000 seljaka. Predavec je uhićen u Ljubljani i odveden u zatvor u Maribor, ali je pušten nakon što mu policija nije uspjela dokazati vezu s isporukom memoranduma. Interniran je zatim u Dugom Selu gdje je i inače boravio. Ubrzo nakon njega je uhićen i dr. Vladko Maček, također jedan od prvaka HPSS-a.¹³ Maček i Kežman su najprije zadržani u vojnoj policiji u Zagrebu. Tu su bili zatvoreni četrnaest dana, a onda su premješteni u zatvor Sudbenog stola, gdje su se već nalazili Radić, Kovačević, Prebeg i Pazman. Ovdje su Maček i Kežman proveli oko pet mjeseci, iako je njihov slučaj bio predan na rješavanje vojnom sudu. Osumnjičeni su zbog veleizdaje. Vojni sudac je, doduše, ocijenio da nije mjerodavan za njihov slučaj pa su prebačeni u zatvor zagrebačkog redarstva, a zatim su smješteni u Zagrebačku kotarsku oblast i dalje bez optužnice i pravog istražnog postupka.¹⁴

U travnju 1919. uhićeni su u Glini mjesni odvjetnik dr. Spasoje Fattori, trgovci Pero Bižal i Franjo Detoni te knjigovoda Hrvatske štedionice Lavoslav Mayer. Bili su članovi, odnosno pristaše HPSS-a, uhićeni su "radi širenja republikanske, boljševičke i protusrpske, te uobče protunarodne revolucionarne propagande", a zapravo zato

¹¹ B. Krizman, Korespondencija, Usp. posebno str. 150, 199/200. Tu je objavljena Mačekova predstava banu i u njoj se iznosi podatak da su Radić, Prebeg, Pazman i Kovačević uhićeni od 25. ožujka 1919. godine. Predstavka je napisana vjerojatno u drugoj dekadi lipnja kad je Kovačević već bio izvan zatvora.

¹² U drugoj polovici lipnja 1919. godine Kežman je u jednoj izjavi (danas se ona čuva u AH, Spisi Đure Šurmina) naglasio da je uhićen 31. svibnja 1919. godine. Opisao je i razloge uhićenja (B. Krizman, Korespondencija, 186/187). O tome je mnogo godina kasnije pisao i dr. V. Maček u svojim Memoarima (koji su prevedeni na hrvatski i tiskani 1992. godine u Zagrebu), str. 53 i dalje. Iako se Kežmanova izjava i Mačekovi Memoari ne slažu u svim detaljima, ipak se dopunjuju.

¹³ J. Predavec je pušten iz zatvora 24. srpnja 1919. god. (B. Krizman, Korespondencija, 258); Maček kaže u Memoarima, str. 53, da je uhićen odmah "sljedeće jutro, nakon Kežmanovog uhapšenja", što znači 1. lipnja 1919. godine.

¹⁴ Isto, str. 53 – 56. Radić u svom pismu supruzi od 11. lipnja 1919. god. kaže da su tog dana u zatvor Sudbenog stola dovedeni Maček i Kežman. Zatim, 16. srpnja piše ženi da se državni tužilac proglasio nekompetentnim za njihov slučaj pa da će oni biti prebačeni u vojni zatvor, tj. u zatvor Savske divizije u Novoj vesi. Sljedećeg dana piše da su ipak ostavljeni u zatvoru Sudbenog stola. Dr. Maček je 20. srpnja 1919. god. uputio pismo Đuri Šurminu u kojem mu je opširno opisao svoj i Kežmanov slučaj i u njemu piše da će ih vjerojatno držati u zatvoru sve do izbora za Konstituantu zbog "državnog interesa". Nadalje, Radić piše ženi 3. kolovoza 1919. god. da vojni tužilac nije našao "ni sjenke boljševizma" za Mačeka i Kežmana, a za Mačeka "ni sjenke krivnje". (B. Krizman, Korespondencija, 179, 249/250, 251, 256/257 i 273).

što su poticali potpisivanje spomenutog memoranduma HPSS-a. S njima je uhićen ponovno i dr. Mirko Puk iz Gline, također pod istom sumnjom. Zadržani su u glinskom zatvoru.¹⁵ Ta su uhićenja vjerojatno bila naložena iz Beograda. Naime, još 11. travnja 1919. ministar Pribičević je brzojavom javio hrvatskom banu da bi zbog HPSS-ovske agitacije na području Gline trebalo internirati odvjetnika Fattoria, te trgovce Bižala i Detonia, a naglasio je i potrebu interniranja Radića, Prebega i Pazmana: mjesto internacije trebala je biti kaznionica u Mitrovici.¹⁶ No, do interniranja nije došlo.

Zbog istog razloga bio je uhićen u svibnju 1919. i dr. Ivan Pernar, zagrebački odvjetnik. On je u to vrijeme često govorio na skupštinama HPSS-a i objašnjavao osnovne zahtjeve stranke; ostao je u zatvoru oko tri mjeseca, bez istrage i bez suđenja.¹⁷

I drugi članovi HPSS-a bili su u zatvoru. Bili su podvrgnuti i batinjanju. Tako su u zatvoru isprebijani i Dragutin Kovačević iz Jazovice kraj Novske, narodni zastupnik, Franjo Cetin iz Potoka kraj Popovače, te pet seljačkih povjerenika iz sela Nebojan kraj Petrinje. Progonima i kraćim vremenskim kaznama zatvora bili su podvrgnuti Stjepan Uroić iz Repušnice kraj Kutine, Josip Sorić iz Oriovca, kraj S. Broda, Antun Jaružanin iz Gunje u Srijemu, a vjerojatno i drugi. Njihova glavna krivnja bila je održavanje HPSS-ovskih skupština, odnosno agitacija za strankine ciljeve.¹⁸

Progoni i uhićenja prvaka i drugih članova HPSS-a izazvali su u javnosti prosvjede, a počele su se širiti i glasine o velikom broju uhićenika. Predsjedništvo Zemaljske vlade u Zagrebu zbog toga je objavilo priopćenje 24. kolovoza 1919. o broju uhićenika i razlozima njihova uhićenja. Iz teksta se može zaključiti da je Vlada okružnicom od 10. srpnja 1919. tražila reviziju policijskih pritvora, dakako u dogovoru s vladom u Beogradu. U priopćenju se posebna pozornost posvećuje Radiću i članovima HPSS-a. Ističe se da je zbog Radićeve "inozemne akcije" – zapravo potpisivanja memoranduma upućenog svjetskoj javnosti i mirovnoj konferenciji u Parizu uhićeno pet osoba, a one su s područja zagrebačke županije: Radić, Prebeg i Pazman, a Fattori i Mayer su iz Gline. Uz njih je zatočeno još sedam osoba, i to tri zbog uvrede "Veličanstva", a četiri zbog smetnji reda i mira. Broj uhićenika razvrstan je po županijama. U zagrebačkoj je uhićeno pet osoba, u srijemskoj su uhićene četiri, u bjelovarsko-križevačkoj dvije i u ličko-krbavskoj županiji jedna osoba. Ovdje nisu, kaže se u priopćenju, uračunane 102 civilne osobe koje su zbog vojne pobune izručene vojnim sudovima, a uhićene su u varaždinskoj županiji.¹⁹ Bez obzira na ovu posljednju ogradu vladino priopćenje nije bilo sasvim točno. Nisu spomenuti, npr. Maček i Kežman koji su također spadali u nadležnost vojnog suda, ali su se nalazili u policijs-

¹⁵ Zbornik građe za povijest radničkog pokreta i KPJ 1919 – 1920. Dvor, Gline, Ivanić-grad, Kostajnica, Kutina, Novska, Petrinja, Sisak, Sisak 1970, priredila Josipa Paver, str. 64. To se dogodilo 18. travnja 1919. god. (AH, PRZV 6 – 14 175 – 2598 – 3921/1919).

¹⁶ Isto, 59. (AH, PRZV 6 – 14 175 – 2598 – 3263/1919).

¹⁷ Pernar je pušten iz zatvora 25. srpnja 1919. god. (B. Krizman, Korespondencija, 258).

¹⁸ *Slobodni dom*, 13. III. 1920, str. 1, članak "Godina dana bezakonja, nasilja i progona".

¹⁹ J. Horvat, *Politička povijest*, 181 – 182.

skom pritvoru, odnosno u sudskom i oblasnom zatvoru. Nisu spomenuti ni brojni drugi na kraće vrijeme pritvoreni pripadnici HPSS-a, Hrvatske stranke prava i drugi. Može se pretpostaviti da je uhićenika zbog političkih razloga, tj. zbog agitacije i iznošenja zahtjeva oporbenih stranaka bilo svakako više, no, to pitanje zasada još ostaje poticaj za daljnja istraživanja. Ipak i ovo što je rečeno nesumnjivo govori da su progoni vodstva i članova HPSS-a i Hrvatske stranke prava zbog političkih razloga tijekom 1919. bili ne samo stalni nego i da nisu bili pravno utemeljeni.

Posvjedočuje to i uhićenje Radićeve supruge Marije, te kćeri Milice i Mire. One su također smještene u uze Sudbenog stola u Zagrebu. Marija, Milica i Mira Radić bile su 2. rujna uhićene zbog raspačavanja letka "Nezakonito novačenje u Hrvatskoj", a puštene su 19. rujna 1919. godine, iako istraga protiv njih nije bila završena. Puštene su "privremeno", što je također bio način zastrašivanja i maltretiranja političkih osumnjičenika, a materijali istrage protiv njih kasnije su iskorišteni u sudskom procesu S. Radiću.²⁰

4.

Jedna od prvih odluka novog hrvatskog bana dr. Matka Laginje (22. veljače 1920. preuzeo je bansku čast) bila je puštanje iz zatvora S. Radića; bilo je to protiv volje vlade i regenta, te njegova poslušnika – hrvatskog podbana dr. Franka Potočnjaka. Radić će zbog toga prvom prigodom ponovno biti zatvoren. No, iz zatvora je pušten 27. veljače 1920. godine.²¹ Ubrzo, tj. 1. ožujka 1920. našli su se izvan zatvora i dr. Maček te dr. Lj. Kežman.²²

Stjepan Radić je nakon izlaska iz zatvora razvio živu političku aktivnost; no, dan nakon velike skupštine HPSS-a u Galdovu (danas dio Siska), opet je uhićen, u središtu Zagreba, u svojoj knjižari. Bilo je to 22. ožujka 1920. godine. Ovaj put nalog za njegovo uhićenje dao je policiji podban Potočnjak, i to bez znanja bana Laginje. Zbog toga je došlo do njihova sukoba, ali je volja Beograda bila jača pa je uhićenje izvršeno. I ovaj se put Radić opirao, pa je upotrijebljena sila – ubačen je u flijaker i odvezen iz Jurišićeve u obližnju Petrinjsku ulicu, u zatvor.

Uhićenje je ipak bilo nešto drugačije nego ono 1919. godine. Naime, u zatvor je Radić sada smješten kao istraženik što je značilo da će protiv njega biti podignuta optužnica. U međuvremenu je srbijanski krivični zakon protegnut i na Hrvatsku, došlo je do promjena u sastavu sudova, pa više nije trebalo državnom sudu i tužitelju oklijevati u podizanju optužnice i organiziranju sudskog procesa. Ipak podizanje optužnice i priprema sudskog procesa trajali su nekoliko mjeseci.

²⁰ Spisi o toj istrazi danas se čuvaju u AH, SSZ, I 2949/1919. Letak "Nezakonito novačenje u Hrvatskoj" objavljen je u: B. Krizman, Korespondencija, 231 – 232. S. Radić je u povodu uhićenja svoje žene i svojih kćeri sastavio predstavku u drugoj polovici rujna 1919. a tu je predstavku M. Radić uputila banu I. Palečeku (B. Krizman, Korespondencija, 333 – 334).

²¹ Tijekom posljednjih mjeseci 1919. god. Radić je pretpostavljao da će banom postati M. Laginja, pa je, čini se, već tada, a osobito tijekom siječnja i veljače 1920. godine bilo za Radića nekoliko intervencija kod Laginje i prije nego je postao banom i kad je nastupio dužnost. Među ostalima, sudjelovao je u tome i R. Horvat, koji, međutim, u svojoj spomenutoj knjizi na strani 91 piše kao o vlastitoj akciji.

²² V. Maček, Memoari, 57.

Državni tužilac dr. Franjo Urbany podignuo je protiv Radića optužnicu 2, a ona mu je uručena 6. lipnja 1920. u zatvoru Sudbenog stola. Glavna je rasprava započela 8. i trajala je 9, 10, 13, 14, 15, 16, 19. i 20. srpnja 1920, s tim što Radić nije bio nazočan raspravi 20. srpnja. Radićevi branitelji bili su dr. Karlo Häusler, dr. Stjepan Ortner, dr. Radivoj Walter i dr. Ante Adžija (bio je nazočan raspravi samo 9. srpnja). Za branitelja se javio i dr. V. Maček, ali po odluci suda, kojim je predsjedao dr. Aleksandar Vaić, nije mogao biti braniteljem zato što je u parnici istupao kao svjedok. Suđenje je izazvalo veliko zanimanje javnosti – u dvoranu za suđenje moglo se ući samo s unaprijed nabavljenom ulaznicom, a o suđenju su izvještavale brojne novine. Bez obzira na nastojanja tužioca i sudaca da pravnim formulacijama daju i održe privid uobičajenog sudskog postupka to je suđenje imalo izrazito političko značenje. To su mu značenje davali i optužnica i intervencija sudaca na svaki istup Radićevih branitelja kao i samog Radića koji je često uzimao riječ i iznosio svoja politička stajališta i svoja mišljenja o tijeku i načinu suđenja. Znakovita za mentalitet sudaca je i disciplinska kazna izrečena Radiću 14. srpnja 1920. godine "na tvrdi ležaj tečajem jednog tjedna" – s obrazloženjem da je svojim ponašanjem uvrijedio sud.²³

Dr. Franjo Urbany je svoju optužnicu zasnovao na policijskim izvješćima te na izvješćima predstavnika vlasti o skupštinama HPSS-a održanim 3. veljače 1919. u Zagrebu, 29. veljače u Vrapču, 7. i 21. ožujka 1920. u Zagrebu i Galđovu. Optužio je Radića zbog njegovih zahtjeva za hrvatskom seljačkom republikom, za hrvatskom konstituantom, za federativnom republikom Jugoslavijom, a samim tim protiv centralizma i monarhije. Tužilac je naglasio da Radić u periodu od prosinca 1918. sve do ožujka 1920. osporava način ujedinjenja Kraljevstva SHS, te mu poriče zakonitost.

Zasebni dijelovi optužnice odnosili su se na rezoluciju središnjeg odbora HPSS-a (koju je sastavio Radić) od 8. ožujka 1919. odnosno na predaju rezolucije francuskoj misiji u Zagrebu, te talijanskoj vladi. Urbany je našao krivnju i u rezoluciji izraženom napadu na regenta Aleksandra kao nezakonitoga vladara, te na politiku režima koja je obilježena nezakonitošću, kršenjem ustavnih prava i barbarskim načinom upravljanja državom (osobito prisilom u izvršavanju vojne obveze). Tužilac je optužio Radića i zbog članka "Hrvatski prosvjedi" od 16. ožujka 1919. u pariškom listu "Le temps", a i zbog pisanja i slanja poruke predsjedniku SAD Wilsonu i mirovnoj konferenciji u Parizu te zbog prikupljanja potpisa članova i pristaša stranke na tu poruku. Uz te optužbe, Radić je bio okrivljen i da je "riječima napadao i podsmehu te prezrenju izlagao ustavna prava vladajućeg kralja i postojeću formu vlade".²⁴

Elemente za optužnicu državni je tužilac našao u govorima i porukama S. Radića, dakle u političkim materijalima. Vladajući režim, bojeći se Radićeve političke djelatnosti i mogućnosti da se odnos snaga promijeni, suđenjem je pokušao u korijenu uništiti glavnog pokretača oporbe. Suđenje je, međutim, pokazalo tvrdokornoga Radića, koji je afirmirao svoja, po ocjeni suda, opasna stajališta. Zato je i kazna bila

²³ Spisi o tom suđenju danas se čuvaju u AH, SSZ, 1063/1921, kut. 1 – 3; Dio optužnice protiv Radića sačuvan je i u spisu PRPU, 10945/1922, koji se čuva u istom arhivu. O tom sudskom procesu dio spisa je sačuvan i u AH, Odvjetnička pisarnica Radivoja Waltera, kut. 179.

²⁴ Citat iz optužnice.

velika, pogotovo kad se uzme u obzir da je Radić već više od godinu dana bio u zatvoru. Osudom od 4. kolovoza 1920. Radić je kažnjen s dvije i pol godine državnih uza, odnosno teške tamnice zbog "zločinstva i prestupljenja protiv otečestva". Znakovit za mentalitet njegovih sudaca i uopće tadašnjih osuda je i dodatak osudi. Radić je osuđen još – na post na dan 1. prosinca – sve do kraja izdržavanja kazne. Usto bio je osuđen i na plaćanje troškova kaznenog postupka jer je označen kao dovoljno imućan čovjek.²⁵

I nakon izricanja osude Radić je ostao u zatvoru Sudbenog stola. Tražio je da ga puste do pravomoćnosti presude, ali nije uspio. Uložio je "ništovnu žalbu" u zakonskom roku – 11. studenog 1920. godine – Stolu sedmorice, kao vrhovnom sudu. Za postupak prema njemu karakterističan je i detalj o traženju potvrde o zastupničkom imunitetu od Privremenoga narodnog predstavništva. Naime, Radić se i tijekom suđenja i nakon osude pozivao na imunitet narodnog zastupnika, pa je na to sud zatražio i dobio odgovor Predstavništva 12. studenog 1920. gdje se tvrdi da ni Radić ni bilo koji drugi član HPSS-a nisu uračunani u zastupnike Privremenoga narodnog predstavništva u Beogradu. Stol sedmorice bio je već zakazao raspravu o "ništovnoj žalbi" za 14. prosinca 1920, ali je ukazom regenta Aleksandra Radić već 28. studenog 1920. pušten i oslobođen svake krivnje. Uspio je glasovati za Konstituantu (tog su dana održani izbori), postići mandat u srijemskoj županiji, a HPSS je općenito dobila značajan broj zastupničkih mandata u Ustavotvornoj skupštini i, zapravo, odnijela izbornu pobjedu.²⁶

5.

Iako je karadorđevićevski jugoslavenski kraljevski režim pokušao Radića onemogućiti fizički i politički – ipak u tome, ovaj put, nije išao do kraja. Bez obzira na represiju, Radić i njegove ideje te njegova stranka ostali su djelatni. Postignut je samo kratkoročni cilj. Radić je neko vrijeme bio manje nazočan u političkom životu. Režim je, međutim, postigao suprotan efekt: usprkos namjerama tužioca i suda, optužnica, završna tužiočeva riječ i presuda – koje su široko iskorištene u režimskom tisku²⁷ – upotrijebljene su tako da su Radićeva gledišta još više približena javnosti i afirmirana u govorima branitelja i samoga Radića te u tisku sklonom HPSS-u, posebno u listu "Dom".²⁸ U reagiranju običnih ljudi na to suđenje ogledala se sklonost politici S. Radića i HRSS-a što se vidjelo, na kraju, u pobjedi HRSS-a na izborima za Konstituantu u velikom broju hrvatskih gradova i sela.

²⁵ Vidi bilj. 23.

²⁶ Isto. U listu "Riječ SHS", 7. srpnja 1920. godine je naglašeno da je Radić umnožio optužnicu u tisuću primjeraka i da je ona podijeljena pristašama HPSS-a.

²⁷ Tako je "Riječ SHS", koja je zastupala Pribičevićeve ideje i njegovu Demokratsku stranku pratila pozorno sudski proces, pišući negativno o Radiću i njegovim gledištima. U tom duhu pisao je taj list, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 20, 22. VII. i 4. VIII. 1920. godine. Završnu riječ tužioca Urbanya list je objavio u broju od 22. srpnja 1920. na čitavih pet stranica.

²⁸ *Dom*, 16. i 21. VII, 4. VIII. 1920.

6.

Iako tijekom 1920. i 1921. godine, prema dosadašnjim saznanjima, nije bilo suđenja zbog izravnih političkih krivnji²⁹ drugih istaknutih članova HPSS-a, odnosno HRSS-a, progoni manje poznatih i nepoznatih njezinih članova – od Glavnog odbora naniže – zbog njihove političke djelatnosti bili su česta pojava. Čim je stranka razvila bilo kakvu djelatnost, a formalno je bilo dopušteno narodnim zastupnicima okupljati svoje birače te političko djelovanje stranke u sklopu višestranačkog sustava – slijedili su progoni. Ponovno pokrenuto glasilo stranke "Slobodni dom" tijekom 1920. i 1921. o tome je na svojim stranicama donosilo podatke vraćajući se i na 1919. godinu.

Zbog političkih stajališta i sam je list bio često zabranjivan ili je cenzura plijenila pojedine članke pa su njegove stranice bile često bijele.

Ovdje je, međutim, zanimljivo spomenuti imena narodnih zastupnika HPSS-a, odnosno HRSS-a, ili dužnosnika iz općinskih organizacija, koje je režim pratio i policijski kažnjavao na osam ili četrnaest pa i više dana zatvora, maltretirao ih premetačinama stanova zato što su održavali skupštinu svojih birača i tamo iznosili naprijed navedena stajališta o temeljima državnog uređenja. U tom su kontekstu u listu "Slobodni dom" spominjani Dragutin Kovačević, Stjepan Uroić, Miško Crljenjak, Josip Čizmeković, Vinko Lovreković, Mirko Neudörfer te drugi.³⁰ Osobito je znakovit slučaj narodnog zastupnika Nikole Srdovića koji je, doduše zbog optužbi vezanih za seljačku bunu u rujnu 1920.³¹ i unatoč tome što je izabran u Konstituantu na listi HRSS-a bio i nadalje zadržan u zatvoru; doduše, kasnije je izgubio imunitet narodnog zastupnika i, usto, izdržao mnogo dužu kaznu od one koja mu je bila odmjerena na sudu.³² Obične članove ili samo pristaše HPSS-a, odnosno HRSS-a, vlasti su progonile i zbog čitanja te raspacavanja lista "Dom", odnosno "Slobodni dom", kao i zbog verbalna izjašnjavanja za Radićevu politiku.³³

Represija vladajućeg režima prema političkom djelovanju HPSS-a, odnosno HRSS-a očitovala se i u praćenju gotovo svake skupštine te stranke. Žandarmerija, policija, upravne vlasti – kotarske oblasti, a katkad i vojska pažljivo su pratile tijekom takvih skupština (za koje se moralo najprije ishoditi odobrenje vlasti), a osobito su bili zainteresirani za one na kojima su govorili stranački prvaci i, zapravo, posebice Radić. Kako su se takve skupštine održavale širom Hrvatske, ti su organi vlasti imali pune ruke posla u registriranju sadržaja govora izrečenih na tim skupštinama. O tome su izvješćivali Zemaljsku vladu, odnosno Pokrajinsku upravu u Zagrebu, a one su dalje slale izvješća Ministarstvu unutrašnjih dela u Beogradu.³⁴ Zbog jednoga

²⁹ Ovdje nisu uzete u obzir "političke krivice" koje su zapravo bile verbalni delikti (u prvom redu uvrede veličanstva) odnosno odbijanje ili pozivanje na odbijanje vojne obveze, odbijanje polaganja zakletve kralju itd. Zbog tih inkriminacija su mnogi, a osobito seljaci na području Hrvatske tijekom 1918 – 1921. god. bili progonjeni, maltretirani, suđeni, pa čak i ubijeni. Takvi se slučajevi nalaze u arhivskoj građi u velikom broju. Usp. npr. spis AH, PRPU, 10945/1922.

³⁰ Dom, 14. IV, 5. i 19. V, 22. VI. 1920, 2. II, 13. VII, 5. IX. 1922.

³¹ Usp. bilj. 3.

³² Dom, 22. XII. 1920, 5. IX. 1921; Hrvat, 11. I. i 13. X. 1921.

³³ Vidi bilj. 30.

³⁴ O tome ima niz spisa u Arhivu Hrvatske, u fondu Predsjedništvo Zemaljske vlade, odnosno Pred-

takvog izvješća Radiću je opet prijetila istraga, ovaj put za uvredu veličanstva, koja se krivica nakon Vidovdanskog ustava, a zatim i Zakona o zaštiti države iz kolovoza 1921. godine – smatrala "težim zločinom".³⁵

7.

Progonima i suđenjima bili su izloženi i drugi politički djelatnici, a među prvima pravaši. Od 2. lipnja do 21. srpnja 1921. u Zagrebu je pred Sudbenim stolom trajalo, s prekidima, još jedno političko suđenje, i to članovima i pristašama Hrvatske stranke prava. Iako je državni tužilac F. Urbany u optužnici od 3. svibnja 1921. nakon dužega istražnog postupka iznio kao krivnju urotu, separatističku akciju, vojnu špijunažu, ipak su i sama optužnica i nakon nje održani sudski proces dajući naglasak na politička stajališta pokretača tih akcija pokazali da se radi o suđenju zbog antirežimskih političkih gledišta o uređenju države i o položaju Hrvatske u Kraljevstvu SHS.³⁶ Tužilac, a kasnije i sud, nastojali su dokazati da su veze optuženika s tzv. Hrvatskim komitetom u Grazu, odnosno u Beču i Budimpešti te s tzv. Hrvatskom legijom u Zalacarsegu u Mađarskoj – osnovani su na poticaj i pod vodstvom istaknutih članova Hrvatske stranke prava i nekih časnika bivše austrougarske vojske koji su potkraj 1918. otišli u Austriju i Mađarsku pokušavši dobiti pomoć tih zemalja i Italije – bile usmjerene na odvajanje Hrvatske od Kraljevstva SHS. Kako se djelovanje tog Komiteta svelo uglavnom na agitaciju po Hrvatskoj, tom se optužnicom i sudskim procesom zapravo obračunavalo s pravaškom politikom i verbalno izraženim namjerama.³⁷ Posredno se pokušalo suditi i Radiću (koji je također spomenut u obrazloženju optužnice) za kojeg se tvrdilo da je povezan s tom akcijom, pogotovo zato što je upravo u vrijeme istrage i suđenja došlo do okupljanja hrvatskih građanskih oporbanih stranaka u Hrvatskom bloku na čelu s Radićem i njegovim HRSS-om.³⁸ Dakle,

sjedništvo Pokrajinske uprave tijekom 1919 – 1921, pa ih ovdje nećemo posebno isticati. Dio takvih spisa se nalazi i u Arhivu Instituta za suvremenu povijest, grupa XXI.

³⁵ Zakon o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi, poznatiji kao Zakon o zaštiti države donesen je 1. kolovoza 1921. Njegovo su donošenje ubrzali pokušaj atentata na regenta Aleksandra i izvršeni atentat na ministra Draškovića. Tim je zakonom – najprije je bio primjenjivan protiv komunista – režim dobio novu mogućnost kažnjavanja oporbene djelatnosti od kazni na zatvor, robiju, pa i smrti za krivnje od agitacije do atentata. Zakon je kasnije, tijekom postojanja Kraljevine Jugoslavije, pooštrovan i primjenjivan za sve vrste političke oporbe.

³⁶ Danas se optužnica čuva u Arhivu Hrvatske u Ostavštini Milana Šufflaya (01 – 832). Podaci iz optužnice nalaze se u dokumentu AH, PRPU, 10945/1922. Dijelovi optužnice i presude su objavljeni i u tadašnjem tisku. Npr. Hrvat, 14, 27, 28, 30. V, 1 – 3, 14 – 16, 21 – 23. VI, 1 – 2, 5, 7 – 9, 13 – 14, 18 – 21. VII. i 6. VIII. 1921. Dio optužnice objavio je i R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, str. 125 i dalje.

³⁷ Usp. J. Horvat, Politička povijest, 180 – 181; R. Horvat, Hrvatska na mučilištu, str. 125 i dalje.

³⁸ Optužnica je svoje navode temeljila na iznudenim priznanjima uhićenika. Zasadu nema podataka zašto je odustala od optužbe protiv S. Radića. Nešto više svjetla u razrješenje tog pitanja možda daje polemika između S. Radića i jednog od članova Hrvatskog komiteta Manka Gagliardi vodena 1922. godine. Radić je tada energično odbio svaku vezu s tim komitetom. M. Gagliardi je u knjižici "Istina o Hrvatskom komitetu 1919 – 1921. Odgovor na napadaje St. Radića", Zagreb 1922. a knjižicu je, čini se, financirao Pribičević, pokušao dokazati da je u sve bio upleten Radić i HPSS i da je za to čak dobivao novac. Možda je zato M. Gagliardi kad se 1922. god. vratio u Zagreb bio pošteđen ne samo kazne nego i svake istrage. O tome vidi: J. Horvat, Politička povijest, 181; isti, Hrvatski panoptikum, Zagreb 1965 (biografija

naglasak na političkim dimenzijama suđenja pokazao je da se zapravo radi – bez obzira na to što je bio stvarni učinak djelatnosti optuženika – o političkom razračunavanju s protivnicima režima. Državni tužilac optužio je petnaest osoba koje međusobno nisu imale čvrste veze – na sudu je prvooptuženi porekao bilo kakvo poznanstvo s većinom optuženih – a mnogi od njih nisu uopće bili politički eksponirani, nego su bili izvršitelji naloga Komiteta ili Legije.³⁹

Prvooptuženi dr. Milan pl. Šufflay, umirovljeni sveučilišni profesor, albanolog i balkanolog svjetskog glasa,⁴⁰ imao je, po svemu sudeći, malo veze s posljednjim optuženim dr. Ivanom Pilarom, zagrebačkim odvjetnikom, poznatim u javnosti po prohabsburgovskoj orijentaciji,⁴¹ kao i s Milanom Galovićem, svršenim filozofom, i Ivanom Havelkom, slušačem slikarske akademije u Budimpešti, koji je vrlo vjerojatno u cijeloj toj aferi imao ulogu agenta-provokatora.⁴² Ni ostali optuženi – Rudolf Vidak, sitničar, Josip Drenski, stolarski pomoćnik, Gabrijel Kruhak, gostioničar, Franjo Škvorc, trgovački pomoćnik, Andrija Medar, trgovački putnik, Florijan Stromar, trgovac, Dragutin Taboršak, stolar, Jakob Petrić, postolar, Antun Pavičić, trgovački pomoćnik, Pavao See, tesarski pomoćnik te Vidakova žena Šarlota – kućanica⁴³ nisu imali mnogo veze s prvooptuženim.

U pokretanju istrage i sudskog procesa, kao i u odmjeravanju kazne optuženicima očito je došla do izražaja i kriva procjena režima da će Radić, nakon pobjede na izborima za Konstituantu, pokrenuti snažniju akciju na ostvarenju hrvatske seljačke republike, pa bi ovakva pravaška akcija, povezana zatim s rješavanjem teškoga vanjskopolitičkog položaja Kraljevstva SHS, tj. pitanja granica gotovo sa svim susjednim državama (osobito prema Italiji), mogla umnogome destabilizirati centralističko-unitaristički sustav uspostavljen 1. prosinca 1918. god. i ozakonjen Vidovdanskim ustavom upravo u vrijeme trajanja sudskog procesa M. Šufflayu i drugima. Te su se procjene pokazale netočnim, ali su kazne optuženicima, s obzirom na to da su dokazi

Milana Šufflaya), 195 i dalje; B. Krizman, *Korespondencija*, 257, 263 i 264 – gdje se vidi da Radić još tijekom 1919. godine govori o dr. I. Franku i dr. Sacu i njihovoj akciji te smatra da je suradnja s njima moguća samo ako oni pristanu na hrvatsku seljačku republiku.

³⁹ J. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, 204 i dalje.

⁴⁰ U naprijed spomenutoj biografiji M. Šufflaya (str. 171 – 230), u dosada najopsežnijem kritičkom prikazu njegova života i djela, J. Horvat dosta prostora daje i tom sudskom procesu. On kaže da je policijska istraga protiv M. Šufflaya započela u studenome 1920. zbog uhvaćenog pisma Marijane Accurti, njegove prijateljice (po navodima tužbe diktirao ga je Šufflay, a on je to na sudu i priznao) jednom časniku povezanom s Hrvatskim komitetom. Šufflay je uhićen 2. prosinca 1920, a M. Accurti dan kasnije. M. Accurti nije izvedena pred sud zbog bolesti, ali se njezino ime spominjalo u optužnici. Zanimljivo je napomenuti da R. Horvat u svojoj spomenutoj knjizi, str. 128, kaže da je istraga protiv kasnijih optuženika počela polovicom prosinca 1920, kad je uhićen seljak Mirko Marčinko, poslan od Hrvatskog komiteta da izvrši atentat na regenta. Mučenjem i maltretiranjem policija je došla do istražnog materijala, a uhićenja su izvršena tijekom siječnja 1921. god. Valja još dodati da se zbog povezanosti s Hrvatskom legijom u dokumentu AH, PRPU, 10945/1922. spominju još dva slučaja koja su bila pred Sudbenim stolom u Zagrebu nešto kasnije, ali se ne vežu s ovim sudskim procesom.

⁴¹ J. Horvat, *Hrvatski panoptikum*, str. 204. Prema optužnici Pilar je bio kriv zato što je saznao za djelatnost P. Seea, ali je nije prijavio policiji.

⁴² Isto, 205. Vjerojatno je u tome svemu imao negativnu ulogu M. Gagliardi, koji je, dođuše i dugo godina nakon toga bio u prijateljskim vezama sa Šufflayem, pa ga je čak i zastupao.

⁴³ Ona je samo prenosila pisma iz Hrvatske u Beč.

bili iznudeni policijskim maltretiranjem i da svi nisu bili potvrđeni na sudu – bile prilično visoke. Na sudu su, međutim, potvrđena uvjerenja i zahtjevi za samostalnošću Hrvatske, njezinom autonomnošću, a iskazana je i oštra kritika postojećega državnog sustava – u čemu se istaknuo prvooptuženi M. Šufflay.⁴¹ Osudom od 6. kolovoza 1921. najvišom kaznom – dvanaest godina robije – osuđen je Pavao See, optužen i osuđen uz ostalo i za vojnu špijunažu. Vidak je osuđen na četiri godine, a prvooptuženi Šufflay, iako nije bio proglašen kolovodom, kažnjen je s tri i pol godine teške tamnice. Taboršak je osuđen na tri godine i četiri mjeseca, Škvorc i Petrić na tri godine, dok je Drenski osuđen na dvije godine i četiri mjeseca teške tamnice. Kruhak je morao izdržati šest mjeseci zatvora, isto kao i Galović i Stromar. Havelka je bio osuđen na osam mjeseci zatvora, uvjetno na dva mjeseca zatvora u roku od godine dana Pilar, a krivnje su oslobođeni Medar i Vidakova žena te Pavičić.⁴⁵

8.

Progonima, uhićenjima, suđenjima i maltretiranjima bili su izloženi – uz Radića, članove i istaknute djelatnike HPSS-a, Hrvatske stranke prava – i pripadnici te pristaše Socijalističke radničke partije Jugoslavije (komunista), odnosno Komunističke partije Jugoslavije. I oni su bili okrivljavani za razne političke delikte – od političkih antirežimskih izjava do pokušaja i izvršenja atentata na političke ličnosti. Tako je npr. već u svibnju 1919. bio uhićen Vladimir Čopić, Senjanin, jedan od rukovodilaca stranke; u zatvoru je zadržan bez suđenja.⁴⁶ Od svibnja 1919. u zatvoru Sudbenog stola u Zagrebu duže je vrijeme bilo zatočeno dvadeset osječkih komunista na čelu s dr. Fischerom, koji je nekoliko puta bio osuđivan na samicu. Oni su pušteni iz zatvora u siječnju 1920.⁴⁷ Ta su uhićenja vjerojatno bila povezana s tzv. aferom Diamantstein koja je na kraju završena sudskim procesom.⁴⁸ A. Diamantstein bio je poznat policiji još od početka 1919. a postao je agentom provokatorom vjerojatno pod pritiskom na saslušanjima. On je bio glavni izvor informacija policiji, a zatim i u sudskoj istrazi protiv komunista i pristaša SRPJ (k). Intenzivna istraga započela je u Zagrebu u srpnju 1919. a ubrzo se proširila i na druge gradove Kraljevstva SHS. Bilo je uhićeno više od 200 osoba pod sumnjom da su pripremali boljševički prevrat i državni udar, da su povezane s inozemnim komunističkim pokretom te da su iz Mađarske dobile velike novčane iznose. Kasnije je istraga svela broj osumnjičenika na šezdeset pet osoba – od povratnika iz oktobarske revolucije u Rusiji, preko članova centralnog vodstva stranke do vojnih dužnosnika. Iako je tijekom istrage utvrđeno da je SRPJ

⁴¹ Vidi bilj. 36.

⁴⁵ Isto. U dok. iz AH, PRPU, 10945/1922. se kaže da je glavna rasprava održana pred Sudbenim stolom u Zagrebu 16. prosinca 1921. kad su i optuženici osuđeni. Vjerojatno se radi o pogrešci, a možda je tada, u prosincu 1921. presuda potvrđena, a ne tek izrečena.

⁴⁶ Usp. Ivan Očak, Vojnik revolucije. Život i rad Vladimira Čopića, Zagreb 1980, str. 83. Čopić je bio 28. V. 1919. doveden iz Beograda, a u zatvoru u Zagrebu, bio je, među ostalim, smješten s dr. Ivanom Pernarom.

⁴⁷ B. Krizman, Korespondencija, 179, 221.

⁴⁸ I. Očak, Afera Diamantstein. Prvi antikomunistički proces u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1919), Zagreb 1988.

(k) doista primila iz Mađarske stanovite količine novca, nije se ni poslije dugih ispitivanja moglo potvrditi da su osumnjičenici pripremali prevrat. Stoga je nakon višemjesečna pritvora većina osumnjičenika puštena iz vojnog zatvora u kojem su bili od kolovoza 1919. (dotada su bili u policijskom zatvoru) zbog straha da će doći do njihova nasilna oslobađanja. U vojnom su zatvoru zadržani do travnja 1920. samo oni koje je 14. siječnja 1920. državni vojni tužilac optužio za spomenute krivnje. Pušteni su osudom od 7. travnja 1920. Među njima bio je i V. Čopić, koji je gotovo godinu dana bio zatvoren, kao i Simo Miljuš, Nikola Pupavac i Josip Metzger. Milanu Čopiću, bratu V. Čopića, i Stevanu Kopčinoviću priznata je kao izdržana kazna od šest mjeseci na koju su bili osuđeni. I Diamantstein je oslobođen zato što je također uzeto u obzir da je on svoju kaznu od tri mjeseca zatvora izdržao već dotada.⁴⁹

Tijekom 1920. komunisti su bili progonjeni zbog različitih političkih razloga. Tako je u siječnju 1920. ministar unutrašnjih poslova S. Pribičević naredio da svim javnim komunističkim zborovima ili skupštinama (uključene su bile i sindikalne manifestacije) obvezno moraju prisustvovati organi vlasti. Naredio je da se sadržaji novina – na području Hrvatske izlazilo ih je nekoliko⁵⁰ – moraju prije izlaska u javnost predati na uvid vojnoj cenzuri; zabranio je svako agitiranje u korist boljševizma i pozivanje na ustanak protiv uspostavljenoga vladajućeg poretka; zaprijetio je zabranom rada, zapljenama listova i imovine te uhićenjem ako se komunističke organizacije ne budu pridržavale tih naredbi.⁵¹ Zatim, državni je tužilac u Zagrebu 8. svibnja 1920. podnio optužnicu protiv dvadesetorice gradskih zastupnika izabranih na komunističkoj listi 20. ožujka 1920, i to zato što nisu htjeli /SRPJ (k) je dobila dvadeset mandata i pravo na gradskog načelnika/ prisegnuti prilikom uvođenja u mandat po formuli koja je sastavljena po uputama S. Pribičevića. Oni su bili optuženi zbog veleizdaje zato što su svečanu zakletvu položili uz ogradu da su nepomirljivi protivnici monarhije i da smatraju jedino Konstituantu – koja će biti izabrana slobodnom voljom naroda – nadležnom da odluči o budućoj državnoj organizaciji. Kako se na osnovi takvih optužbi nije moglo suditi, gradski su zastupnici oslobođeni, ali su vlasti tu činjenicu iskoristile i proglasile njihove mandate utrnulim.⁵² Potkraj travnja 1920. u Splitu je uhićeno partijsko i sindikalno rukovodstvo, a vlasti su zabranile daljnji rad svim komunističkim organizacijama.⁵³

Takvih i sličnih primjera moglo bi se navesti još mnogo, osobito uhićenja i optužnica protiv pojedinaca. Ipak, još valja spomenuti i dva sudska procesa protiv "pristaša komunističkih ideja", vezanih uz pokušaj, a zatim i izvršenje atentata na ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića. Počinili su ih članovi "Crvene garde", pristalice individualnog terora kao načina rješavanja političkih pitanja.

Politički atentati bili su i ostali kažnjivim djelima prema svim međunarodnim zakonima, pa je i vladajući režim u Kraljevstvu SHS postupio s tim u skladu. Tako su

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Bili su to *Narodna volja* (1919 – 1920) u Požezi, *Radnička straža* (1919 – 1920) u Vukovaru, *Plamen* (1919) u Zagrebu, *Istina* (1919 – 1920), također u Zagrebu itd.

⁵¹ *Nova istina*, 29. I. 1920.

⁵² Zbornik građe za povijest, n. dj. XVII, XVIII.

⁵³ Usp. Drugi (Vukovarski) kongres KPJ, Beograd 1983, 672.

u Zagrebu 11. i 12. travnja 1921. uhićeni Janko pl. Mišić, student eksportne akademije, star 22 godine, Zlatko Schneider, učenik VI. realne gimnazije i Marijan Stilinović, učenik graditeljske škole – obojica 19-godišnjaci. Policija je premetačinom Mišićeva stana, gdje su se ti članovi "Crvene garde" smjestili, našla "dvije bombe i samokrese". Tijekom istrage uhićeni su u Zagrebu brojni poznati pa i nepoznati komunisti i skojevci,⁵⁴ no, državni je tužilac optužio samo tu trojicu mladića. Optužio ih je da su imali namjeru 13. i 14. travnja 1921. oputovati u Beograd i tamo izvršiti atentat na ministra Draškovića, tvorca Obznane, vladina akta donesena krajem 1920, kojim su suspendirane, a zapravo su zabranjene sve komunističke organizacije – političke, sindikalne i druge. Ta inkriminacija tužiocu nije bila dovoljna, pa je njihovu namjeru povezo s revolucijom i uvođenjem sovjetskog režima u Kraljevstvu SHS što da će provesti KPJ. Ta je stranka prema tome odgovorna za atentate i za namjeravanu revoluciju. Optuženici su izvedeni pred Sudbeni stol od 27. do 31. svibnja 1921, kada je održana glavna rasprava. Po osudi izrečenoj 4. lipnja 1921. samo je Schneider bio osuđen na mjesec dana zatvora zato što se u Mišićevu stanu prijavio pod tuđim imenom. Tužilac nije bio zadovoljan tom kaznom, pa je, vjerojatno, 28. rujna 1921. pred Stolom sedmorice održana nova rasprava imala za posljedicu osudu od po šest mjeseci zatvora za svakog optuženika. No, odmjerena kazna bila je već zapravo izdržana, a ujedno je bila i pokriće za dugotrajni zatvor.⁵⁵

Drugi sudski proces zbog atentata na ministra Draškovića, izvršenog 21. srpnja 1921. u Delnicama, održan je u Zagrebu pred Sudbenim stolom od 6. do 19. listopada 1921, po optužnici datiranoj s 5. rujna 1921. godine. Policija, tužilac i sud nisu povezali ovaj slučaj s prethodnim, ali, valja naglasiti da su nakon atentata na ministra masovno zatvarani komunisti, skojevci i pristaše komunizma – u Zagrebu, Osijeku, Splitu itd. te u cijeloj državi. U tome se vidi pokušaj režima da do kraja diskreditira vodstvo KPJ i SKOJ-a, okrivljujući ih za atentate. Kako nisu mogli naći krivce za tu optužbu među članovima vodstva komunističkog pokreta koji su još nakon Obznane ostali u zemlji, ograničili su se samo na šest uhićenika, izravno upletenih u izvršenje atentata. Bila je to grupa oko Rodoljuba Čolakovića u kojoj je kao izvršilac identificiran Alija Alijagić.⁵⁶ Treba dodati da iako optuženici nisu bili s područja Hrvatske, beogradski je režim odredio Sudbeni stol u Zagrebu za organiziranje suđenja ne samo zbog mjesta gdje je atentat izvršen nego i zato što su prema Vidovdanskom ustavu (čl. 137) ukinuti autonomnost i stalnost sudova izvan Srbije,⁵⁷ pa je režim ovim izborom i naredbom zapravo unaprijed htio osigurati smrtnu kaznu za izvršitelje

⁵⁴ Vojvo Rajčević, *Revolucionarni omladinski pokret u Hrvatskoj 1919 – 1928*, Zagreb 1979, 108 i dalje.

⁵⁵ Optužnica i osuda se nalaze u AH, Stol sedmorice, V1 – 203/1921; *Hrvat*, 28. V. i 1. VI. 1921. donosi samo kratku vijest o tome. U već spomenutom dokumentu AH, PRPU, 10945/1922. govori se o osudi od 28. rujna 1921, pa se može pretpostaviti da se radi zapravo o konačnoj osudi. Usp. o tome i Slavoljub Cvetković, *Pojava individualnog terora kod mladih jugoslavenskih komunista, Istorija XX veka, zb. radova*, Beograd 1965, str. 470.

⁵⁶ O tom sudskom procesu postoji relativno brojna literatura iako se o njemu pisalo u sklopu širih tema. Usp. npr. S. Cvetković, *Pojava*; V. Rajčević, *Revolucionarni*, 109 i dalje gdje je navedena i ostala literatura.

⁵⁷ Ljubiša Ristović- Savo Kržavac, *Robija*, Beograd 1968, 150.

atentata. To je dakako bila još jedna potvrda podređenosti, ovaj put sudova, Hrvatske. I ovi su optuženici bili okrivljeni za namjere dizanja revolucije, čime je dakako bila okrivljena sama KPJ i organizacije pod njezinim vodstvom. Valja još reći da u ovom sudskom procesu nije bio primijenjen novi Zakon o zaštiti države nego se optuženicima sudilo prema srbijanskom krivičnom i austrijskom kaznenom zakonu. Kao što je poznato, kazne izrečene 26. listopada 1921. bile su drakonske. Alijagić je osuđen na smrt vješanjem, Čolaković, Petrović i Lopandić su kažnjeni s po 15, Ivanović s 2 godine robije. Svega je jedan optuženik oslobođen. Obrana koju su vodili istaknuti zagrebački odvjetnici dr. Walter i dr. Politeo uložila je ništovnu žalbu, ali je Stol sedmorice u Zagrebu potkraj 1921. potvrdio smrtnu kaznu Alijagiću, povicio kaznu za jednu godinu Ivanoviću, a smanjio kaznu za po tri godine optuženicima koji su bili osuđeni na po petnaest godina robije.⁵⁸ Bile su to mjere za zastrašivanje oporbe u cijeloj Kraljevini, a ne samo u Hrvatskoj. Ipak, kako optuženici nisu priznali inkriminacije o tome da je atentat organizirala i zamislila KPJ, tada nisu mogli biti organizirani masovni sudski procesi komunistima kako se moglo pretpostaviti po broju uhićenika tijekom istrage protiv atentatora.

9.

Iako navedeni primjeri progona, uhićenja, suđenja, zabrana, maltretiranja organizacija i pojedinaca zbog političke djelatnosti na području Hrvatske u razdoblju od 1918. do 1921. god. sigurno nisu i svi takvi slučajevi koji su se u to vrijeme dogodili, ipak se može potvrditi da je u tom razdoblju vladajući poredak obilježen centralizmom i unitarizmom te velikosrpskom politikom regenta, odnosno kralja Aleksandra osobno te vlade u Beogradu počeo primjenjivati sustav represija i prema političkim protivnicima svih orijentacija – od onih na nacionalnoj do onih na klasnoj osnovi. Možda se pravo značenje tih represija prema političkim protivnicima jasnije može sagledati ako se uzme u obzir da je svega nekoliko godina kasnije jedan broj ovdje spomenutih oporbenih političara ubijen po naredbi ili uz odobrenje režima: Stjepan Radić 1928, Janko Mišić 1929, Milan Šufflay 1931, Josip Predavec 1933, uz niz drugih. Velik broj bio je i nadalje izložen progonima i sudskim procesima: haesesovci, pravaši, komunisti itd. Vladajući beogradski režim kad nije niti na taj način mogao ugušiti oporbu, u tridesetim godinama počinje s interniranjem mnogih svojih starih uglednih protivnika, kao npr. dr. V. Mačeka, a i nekih novih, kao npr. S. Pribićevića i V. Wildera. No, iako je to tema za daljnje istraživanje i interpretiranje, već sada pokazuje da represije prema političkim protivnicima u Hrvatskoj u razdoblju 1918 – 1921. god. nisu bile slučajnost nego početak sustavna i silovita onemogućavanja političke oporbe.

⁵⁸ Vidi bilj. 56; AH, PRPU 10945/1922. Spisi tog sudskog procesa nalaze se u Arhivu Instituta za suvremenu povijest.

Zusammenfassung

DIE VERFOLGUNG DREIER POLITISCHER GRUPPIERUNGEN IN KROATIEN (1918 - 1921)

Bosiljka Janjatić

Aufgrund von Archivquellen, der zeitgenössischen Presse und Literatur werden in der vorliegenden Arbeit die polizeiliche Verfolgung, Untersuchungen und die Prozesse von hervorragenden aber auch weniger bekannten Mitgliedern dreier bedeutender Oppositionsparteien: der "Hrvatska (republikanska) seljačka stranka" (=der Kroatischen (republikanischen) Bauernpartei), der "Hrvatska stranka prava" (der Kroatischen Rechtspartei) und der "Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista)" (=der Sozialistischen Arbeiterpartei Jugoslawiens, eigentlich der KPJ = der Kommunistischen Partei Jugoslawiens) bearbeitet.

In der Zeitspanne zwischen 1918 und 1921 wurde in dem "Kraljevstvo SHS" (=dem Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen) das grundlegende Konzept der Repression gegen die politischen Oppositionsparteien, vor allem gegen die oben genannten, erarbeitet und in die Wirklichkeit umgesetzt. Aufgrund dieses Modells rechnete das herrschende Regime bis zum Ende des Bestehens des Königreichs Jugoslawien mit der Opposition ab. Das herrschende Regime der Dynastie Karađorđević, das in der Herrschaft des Hofes, der Militärkreise und der Spitzen der serbischen Bourgeoisie seinen Ausdruck fand, war bestrebt, jede Opposition, welcher auch immer Art, ob sie sich nun auf der Ebene des Nationalen oder des Klassenkampfes äußerte zu unterdrücken. Am stärksten waren die Repressionen in Kroatien ausgedrückt, wo auch die Opposition am ausgeprägtesten und am besten organisiert war, weil sich Kroatien in einer untergeordneten Lage befand, obwohl es konstitutiver Teil des Staats war.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAVAČ: Društvo za hrvatsku povjesnicu

REDAKCIJSKI ODBOR
Mirjana GROSS, Zagreb
Ivan KAMPUŠ, Zagreb
Tomislav RAUKAR, Zagreb
Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK
Ivan KAMPUŠ

LEKTOR I KOREKTOR
Branko ERDELJAC

Adresa uredništva:
Savez povijesnih društava Hrvatske
Historijski zbornik
Zagreb, Filozofski fakultet, Ul. Đure Salaja 3

Narudžbe šalžite na adresu:
Filozofski fakultet, Odsjek za povijest, za Historijski zbornik
Zagreb, Ul. Đure Salaja 3

Cijena ovog broja iznosi 20 000 HRD

Izdavanje časopisa sufinancira
Ministarstvo za znanost Republike Hrvatske
Industrogradnja, Zagreb, Savska c. 66 – potpomogla tiskanje rasprave
o Božidaru Magovcu

Slog i prijelom na kompjutoru: DENONA, Pergošićeva 8 – Zagreb
Tisak: KRATIS, Vrapčanska 15 – Zagreb, svibanj 1993.